

Тентимишова А.К.

КОНЦЕПТОСФЕРА, МЕНТАЛИТЕТ ЖАНА ДҮЙНӨНҮН КОГНИТИВДИК СҮРӨТҮ

Тентимишова А.К.

КОНЦЕПТОСФЕРА, МЕНТАЛИТЕТ И КОГНИТИВНАЯ КАРТИНА МИРА

A.K. Tentimishova

CONCEPTSPHERE, MENTALITY AND COGNITIVE CANVAS OF THE WORLD

УДК: 81-11 (575.2)

Бул илимий макалада когнитивдик лингвистиканын негизги түшүнүктөрү болгон “концептосфера”, “менталитет” жана “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” терминдеринин тар жана кең маанилери, колдонуу аймактары, алардын компоненттери жана түрлөрү иликтенет. Окумуштуу-лингвисттердин изилдөөлөрүнүн негизинде аталган түшүнүктөргө аныктама берилет.

Негизги сөздөр: концепт, концептосфера, менталитет, менталдуулук, когнитивдик-тилдик каражаттар, семантикалык мейкиндик.

In this scientific article the narrow and wide meaning, the area of usage, components and types of term of “concept sphere”, “mentality” and “language canvas of the world” which are the main conceptions of the cognitive linguistics. On the base of investigation of the linguists, it is given definitions of the abovementioned conceptions are given on the base of investigations of linguists.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, менталитет, ментальность, когнитивно-языковые средства, семантическое пространство.

The article investigates narrow and wide meaning, the area of usage, components and types of term of “concept sphere”, “mentality” and “language canvas of the world” which are the main conceptions of the cognitive linguistics. On the base of investigation of the linguists, it is given definitions of the abovementioned conceptions are given on the base of investigations of linguists.

Key words: concept, concept sphere, mentality, mental setup, cognitive and language means, semantic space.

«Менталитет» түшүнүгү Батышта көптөн бери эле колдонулуп жүрөт. Биздин илимий парадигмабызга ал жакында эле кире баштады. Менталитет тууралуу алгач социологдор, культурологдор (маданият таануучулар), психологдор сөз кыла баштаган. Лингвистикада бул термин 1960-жылдары колдонула баштады [1, 23-б.].

Менталитет илимде эки түрдүүчө аныкталат. Бул термин тар жана кенен мааниге ээ болуп жүрөт.

Тар маанисинде менталитет деп акылдын туруктуу «кампасын», дүйнө көрүүнү айтышат. Менталитет - дүйнө сүрөтүн аныктоочу «ой кампасы» [2, 21-б.]. Менталитет – бир социалдык топко таандык пикирлердин, көз караштардын жыйындысы [3, 8-б.]. Кээде менталитетти улуттун интеллектуалдык, рухий жана эрк сапаттарынын типтүү жүзөгө ашуу-

сун камсыз кылган эне тилдин категорияларында берилген дүйнө тааныш катары баалашат. Менталитет - улуттук тил жана сөз [4, 16-б.]

Л.Н. Пушкирев менталитетти социалдык топторго мүнөздүү дүйнө таанымга байланыштырса, В.В. Колесов улутка, этностун эне тилине карата аныктайт.

Менталитет кең маанисинде да колдонулат. Бул учурда «менталитет» түшүнүгүнүн мазмунуна башка менталдык элементтер кошулуп кетет.

И.Т. Дубовдун пикиринде, «Менталитет... - интегральная характеристика людей, живущих в конкретной культуре, которая позволяет описать своеобразные видения этими людьми окружающего мира, объяснить специфику их реагирования на неё» [5, 20-б.]. Бул аныктамада менталитеттин көп сапаттуулугу, интегралдуулугу, белгилүү маданияттын таасири, айлана-чөйрөнү көрүүнүн бөтөнчөлүгү, мунун таасирине болгон адамдын реакциясы (жообу) камтылган.

Г.В. Гетц берген аныктамада менталитет деп жүрүм-турумдун жана түшүнүүнүн ыкмаларынын, көз караштардын жыйындысы айтылат. Бул аныктамада «менталитет» түшүнүгүнүн мазмунуна акыл кампасы, дүйнө көрүү манерасы, көз караштардын системасы, жүрүм-турумдардын жыйындысы кийрилет [6, 59-б.].

Менталитет – «исторически сложившееся долговременное умонастроение, единство сознательных и несознательных ценностей, норм, установок в их когнитивном, эмоциональном и поведенческом воплощении, присущее той или иной социальной группе (общности) и ее представителям» [7, 7-б.]. Мында менталитет тарыхый жактан узак убакытта калыптанган акылдын абалы, тигил же бул социалдык топко (жалпылыкка) жана анын өкүлдөрүнө мүнөздүү андалган жана андалбаган баалуулуктардын, нормалардын жана максаттардын когнитивдик, эмоциялык жана жүрүм-турумдук түрдө ишке ашкан биримдиги катары мүнөздөлөт.

Башка бир аныктамада менталитет инсандын тилин, акылын, аң-сезимин, оюн, өзүн («менин») камтыган рухий дөөлөт катары белгиленет. Менталитет тилге, ойго байланыштуу.

Талданып жаткан түшүнүктөрдүн тар, кең маанилерин кошуп кароого да болот. Көптөгөн аныктамаларга таянып, биз **менталитетти жеке кишиге, социалдык же этникалык топко мүнөздүү аң-сезимдин когнитивдик стереотиптердин, көнүмүш касиеттердин жыйындысы менен мүнөздөлчү дүйнө көрүүнүн жана түшүнүүнүн өзгөчө ыкмасы** катары аныктайбыз. Ошондуктан жекече, топтук (тайпалык) жана улуттук менталитетти ажыратууга болот.

Жекече менталитет кайталангыс. Анткени ар бир адамдын өмүрү, өсүү, тарбиялануу, калыптануу чөйрөсү, башынан өткөн күндөрү, көргөн-билгени, акыл дарамети, жашоо стили, жүрүм-туруму, кыял-жоругу, кулк-мүнөзү, ымдоо-жаңсоосу, ар нерсеге көз карашы, түшүнүгү, түшүндүрүүсү, салам-алги ж.б. жеке өзүнө гана таандык. Булардын жыйындысы эки адамда бирдей көлөмдө же мазмунда болбойт.

Бирок коомдун өкүлдөрү ар кандай социалдык топторго биригишет: профессиясы боюнча, жашына карап, коомдогу ордуна, табына же динине карап, жынысы боюнча, байлыгы же социалдык статусуна ылайык, уруусуна же тегине карап ж.б. өзгөчөлүктөрү бул топтун түзүмүн аныктайт. 2, 28, 60, 96 жаштардагы адамдардын менталитети, ой кампасы, сөз казынасы, жүрүм-туруму ар түрдүү. Ар кандай жагдайда аял менен эркектин жүрүш-турушу, колдонгон сөздөрү, мамилеси түрдүүчө болот. Кембагал менен байдын жашоо образы, ойлоо багыттары, максат-мүдөөлөрү, жүрүм-туруму, лексикону бирдей болбойт. Ар бир топтун менталдык дүйнөсү ой «куржуну», лексикону өзүнчө жашайт. Бирок бардык топтор автономдуу эмес, алардын өкүлдөрү этностун ичинде түркүн багыттагы, өңүттөгү жана терендиктеги алакаларга киришет

Улуттук менталитет этностун бардык өкүлдөрүнө мүнөздүү. Улуттук дүйнө таанымды түзгөн көнүмүш, салттуу, туруктуу улуттук сапаттардын (акыл-ой, эстутум, тил, жүрүм-турум ж.б.) жыйындысы улуттун менталитетин түзөт. Ар бир улуттун же этностун менталдык дүйнөсү ар түрдүү. Объективдүү дүйнө адамдын аң-сезиминде түрдүүчө чагылдырылат да, эс-тутумуна түрдүүчө орношот жана вербалдашат.

О.А.Леонтович улуттук менталитетти тилдин жана маданияттын негизинде терең изилдеп, объективдүү дүйнөнүн орустар менен америкалыктардын дүйнө сүрөтүндө түрдүүчө чагылдырылышын бир нече алкакта демонстрациялайт. Мейкиндикти, убакытты, жашты, жынысты, көлөмдү, түстү, оң-терс сапаттарды сыпаттоо, коомдогу статусу аныктоо ж.б. эки элдин менталитетинде түрдүүчө аткарылышы, ошондуктан өз ара түшүнбөөчүлүктүн пайда болушу көптөгөн материалдардын негизинде ырасталган [8, 119-246-бб.]. Бир мисал: орустар үчүн эң жогорку баа - «беш». Америкалыктар цифралык системаны тамга менен катар эле колдонушат, ошондуктан эң жогорку баа - «төрт». Мындан тышкары америкалыктар баллдын ондук же жүздүк бөлүк-

төрүн да пайдаланышат. Ошондуктан Америкада окуган окуучу үйүнө келип, 3, 89 деген орточо бааны көрсөтсө, анын ата-энеси бул жерде баласынын эң жогорку балл алгандыгын түшүнбөйт [8, 137-б.].

Менталитет менен концептосфера тыгыз байланышта. Концептосфера - элдик билимдин сферасы, алкагы. Ал менталитеттерди аныктайт. Аалам тууралуу ой жүгүртүүнү улуттук концептосфераны түзгөн концепттер шарттайт. Ошол эле учурда концептуалдык бирдиктердин пайда болушун, байышын, сакталышын, динамикасын улуттук менталитет багыттап турат [9, 60-б.].

Концептосфера – жеке адамдын, социалдык топтун же элдин когнитивдик аң – сезиминин маалыматтык базасы, ойлоо сферасы, алкагы. Концепттердин пайда болуу, калыптануу, өнүгүү жана таркоо жолдору концептосферанын чегинде жашайт. Менталитеттин калыптануусу жана өзгөрүүсү экономикалык, саясий, идеологиялык, диний, табигый, географиялык, карым-катнаш ж.б. шарттардын таасири менен жүрөт. Концептосфера лингвомаданий жана лингвокогнитивдик метод-ыкмалар менен, менталитет этнолингвистикалык метод-ыкмалар менен иликтенет.

Концептосфера – ой сферасы, чөйрөсү. Ал концепттерден уюшат. Концепттер ар түрдүү ишке ашат. З.Д.Попова менен И.А.Стернин айткандай, концепттер сүрөтчөлөрдөн, схемалардан, түшүнүктөрдөн, сценарийлерден, гештальттардан (сырткы дүйнөнүн татаал комплекстүү образдарынан), дүйнөнү жалпылоочу абстракттуу маани-маныздардан турат [9, 60-б.]. Ошондой эле концептосферага тилдеги семантикалык мейкиндик кирет. Бул мейкиндикти тилдик белгилер уюштуруучу жана атоочу маанилердин, функциялардын жыйындысы түзөт.

Тилдин семантикалык мейкиндигин маанилердин, мазмундардын, түшүнүктөрдүн жыйындысы, топтому да, алардын чырмалышкан, дарак сымал бутактаган, борбору жана жакабели бар көп түрдүү татаал бирикмелеринин системасы да жаратат.

Тилдик маани семантикалык мейкиндикке таандык, тилдик белги аркылуу туюнтулат. Ал эми концепт концептосферага кирет, анын бирдиги катары жашайт. Концепт тилдик белги аркылуу гана эмес, башка белгилер аркылуу да (ымдоо, жаңсоо, код, бий, сүрөт, музыка ж.б.) берилет.

Адабияттар:

1. Дрофа Л.И. Ключевые понятия когнитивной лингвистики. - Ош, 2009. - 89-б.
2. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. - М., 1995. - 448-б.
3. Пушкирев Л.Н. Что такое менталитет? Историкографические заметки // Отечественная история. 1995. №3. - С. 158-166.
4. Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте. - СПб., 2008. - С. 471.
5. Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии. - 1993. - № 5.

6. Гетц Г.В. Изучение ментальностей: взгляд из Германии // Споры о главном. - М., 1993. - С. 58-64.
7. Вассоевич А.Л. Духовный мир народов классического Востока: историко-психологический метод в историко-философском исследовании. СПб. «Алетейя», 1998.
8. Леонтович О.А. Введение в межкультурную коммуникацию: учебное пособие / О.А. Леонтович. - Москва: Гнозис, 2007. - С. 368.
9. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Воронеж, 2010. - С. 314.

Рецензент: к.пед.н. Адинаев ША.
